

Hus och hushåll i det tidigmoderna Sverige 1600-1850. Ett projektprogram 2016-2018.

Fil dr Göran Tagesson, Statens historiska museer (projektledare), professor Dag Lindström, Uppsala universitet och professor Per Cornell, Göteborgs universitet.

Syfte och mål

Projektets syfte är att analysera förhållandet mellan människor och den byggda stadsmiljön i ett antal svenska städer under 1600- och 1700-talet. Analysen tar sin utgångspunkt i begreppet hushåll, med syfte att genom hushållsrekonstruktioner byggda på historiskt källmaterial analysera den dynamiska relationen mellan boende och ägare på stadsgårdarna. Analyserna omfattar dels arkeologiskt dokumenterade huslämningar under mark, dels byggnadsarkeologiska analyser av stående och bevarade byggnader.

Hushåll kan förstås som sammanhang av social reproduktion och produktion. Ofta definieras hushåll som samhällets minsta sociala enhet, men det är viktigt att framhålla att hushåll knappast är en enhetlig företeelse. Studier visar, inte minst förstudier till detta projekt, att hushållens sammansättning och antal på gårdarna kan variera kraftigt, både mellan gårdarna och över tiden. Begreppet hushåll kan referera både till struktur och funktion, och avse såväl gemensamt boende som hemmet som funktion, men är inte liktydigt med familj utan kan ha mer varierande och komplexa sammansättningar. Hushållet blir på detta sätt en utmärkt analytisk brännpunkt för studiet av människa, rum och materialitet.

Genom ett förhållandevis stort arkeologiskt källmaterial från senare år, inte minst förstudier till projektet, framgår att det finns stora möjligheter att analysera husens hela livscykel, från konstruktion över brukning, till ombyggnation och slutligen destruktion. Det har visat sig fruktbart att kombinera den materiella och rumsliga byggnadens livscykel med hushållets sammansättning och förändring över längre tidsperioder.

Ett andra och för projektet lika viktigt källmaterial är motsvarande analys av bevarade byggnader, vilket inte minst förstudier av bevarade och byggnadshistoriskt undersökta byggnader i Linköping från samma tidsperiod understryker. Med motsvarande metodik och teoretiska begreppsapparat kan husen analyseras i sin tredimensionalitet.

Här finns stor potential att analysera hus i ett rumsligt perspektiv, för att förstå bebyggelsens förändring och relation till människor, både över tid och i rummets olika skalnivåer, såsom stadsgårdar, stadslandskap och i regionala perspektiv. En sådan integrerad analys skulle kunna ses som husens livsbiografi. Det arkeologiska materialets potential i form av långa kronologiska sekvenser fångar väl strukturella och rumsliga förändringar. Analyser av bevarade byggnader fokuserar på frågor kring husens tredimensionalitet och husens olika utformning över tid, inte minst olika ombyggnationer. Med hjälp av begreppet lägenhet kan de boende och deras bostadssituation analyseras i form av olika grad av integrering respektive segregering.

Slutligen har projektet en uttalad målsättning att syntetisera resultat från olika discipliner och att utveckla metoder för ett kontextuellt möte mellan olika källmaterial; byggnadslämningar under jorden liksom bevarade byggnader, samt skriftligt material kring hushåll.

Projektet *Hus och hushåll* omfattar en fördjupad och systematiserad analys av hushåll, hus och gårdar i de tidigmoderna städerna Kalmar, Jönköping, Linköping och Norrköping utifrån arkeologiskt och historiskt källmaterial under perioden ca 1600–1850.

Områdesöversikt

Hushållet har länge beskrivits som det tidigmoderna samhällets sociala grundenhet. Det bildade en sammanhållen enhet för produktion, reproduktion och socialt liv. I det perspektivet framstår hushållet gärna som enhetligt, entydigt och slutet. Familjen och hushållet var inskrivna i tidens hierarkiska struktur. I den lutherska hustavlan uttrycktes husfaderns auktoritet, kombinerad med husfaderlig omsorg och ansvar. Hushållet spelade överhuvudtaget en viktig roll som norm för tidens föreställningar om samhällsordning och hierarkier (Stadin 2004; Lindström 2006). Likaså spelade hushållet en viktig roll för den tidigmoderna staten, som enhet för beskattning och som instrument för social kontroll (Hassan Jansson 2014). På senare år har dock ett nytt perspektiv fått allt större uppmärksamhet där hushållet uppfattas som öppet, dynamiskt och varierat. Likaså betonas att olika hushåll kunde vara sammanlänkade och inbördes beroende av varandra (Sabean 1990; Eibach 2011; Brandon & Barile 2004).

Både i Sverige och internationellt finns en rik forskning kring hus och byggnadskultur under tidigmodern tid (se exempelvis Johnson 1993). Svensk forskning dominerades länge av en etnologisk forskningstradition kring professor Sigurd Erixon, vars typologiska indelning av framför allt ruralt husmaterial fortfarande ligger till grund för en byggnadsantikvarisk praktik, men där senare stark kritik riktats mot ett statiskt typbegrepp och diffusionistisk teoribildning (Erixon 1947; Arnstberg 1989). Nya ansatser för att analysera svensk byggnadskultur ur ett mer socialhistoriskt och kulturhistoriskt perspektiv (Werne 1993; Almevik 2012) ger goda möjligheter att studera bevarade hus och byggnader från tidigmodern tid i systematisk relation till ett numera allt större arkeologiskt källmaterial.

Genom det material som nu finns tillgängligt från ett antal tidigmoderna svenska städer finns en unik möjlighet att konkret relatera hushållsanalyser till rumslighet och materialitet. De senaste decennierna har vi sett en lång rad stora arkeologiska undersökningar av tidigmoderna svenska städer. Från en trevande start under 1960- och 70-talen, fick det ett allt större genomslag under 1980- och 1990-talen. Stora delar av Arkeologisverige började då bli medvetna om potentialen, och vi fick se en räkka mycket stora och viktiga undersökningar, där de ovan nämnda undersökningarna i Jönköping och Kalmar, samt i Göteborg särskilt ska framhållas. Flera arkeologinstitutioner har på allvar börjat intressera sig för tidigmodern historisk arkeologi. Sedan 2010 genomförs ett stort projekt *Tidigmoderna städer i Sverige*, vid Göteborgs universitet med finansiering från Riksbankens jubileumsfond (Ersgård red 2013).

Under åren 2009–2015 har Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningsverksamheten (numera Statens historiska museer), genomfört ett stort projekt kring den nya staden Kalmar på Kvarnholmen, omfattande flera olika bostadskvarter i kv Mästaren, Gesällen och Magistern (Carelli & Tagesson in print). Här tillämpar vi genomgående en samvetenskaplig integrering mellan arkeologi och historia, där Dag Lindström genomför hushållsrekonstruktioner, som bygger på analys av ägar- och boendelängder av samtliga undersökta tomter (Lindström 2012; Lindström 2014; Lindström & Tagesson 2015). Dessa integrerade studier omfattar idag även material från kv Bokbindaren i Linköping (Tagesson 2013a), samt Hunnebergsgatan 5-9, Linköping (Tagesson & Lindström in print a) och Onkel Adamsgården, Linköping (Tagesson & Lindström in print b).

Totalt omfattar materialet från Kalmar ca 20 hela tomter och närmare 100 dokumenterade hus. Tillsammans har ca 200 olika ägare och fler än 850 boende kunnat identifieras under 1700-talet. Ett komplext socialt mönster framträder med mestadels hantverkare och lägre tjänstemän, dvs ett socialt mer undanskymt befolkningsskikt i staden. Det nya Kalmar på Kvarnholmen ritades som en idealstad på pappret, och ett omfattande kartmaterial uppvisar en strikt genomförd rutnätsplan, med rätlinjiga gator och rektangulära kvarter inom en gördel av stadsmur och bastioner. Staden som vision präglas av ordning och reda, med en strikt socio-topografisk struktur, en spegling av ett utpräglat hierarkiskt samhälle. Den strikta planen med enligt kartmaterialet lika stora tomter, visar sig innehålla en differentiering, med smalare tomter i de norra kvarteren, avsedda för lägre hantverksklass och tomter avsedda för rikare köpmän och borgare i södra delen, orienterade ut mot hamnen (Tagesson 2013a; in print a).

I kv Gesällen har under åren 2011–2012 dokumenterats omkring 70 välbevarade, hela byggnadslämningar från perioden 1660–1800-talets början. Framför allt har studien visat förekomsten av en byggnadstyp, ett långsmalt hus med gaveln mot gatan, bestående av två eller tre rum. En detaljerad analys av dessa byggnader visar tydligt på likheter och enhetlighet på ett övergripande plan. En analys av det stora husmaterialet visar dock på tydliga variationer inom de givna ramarna, där antalet rum och spisfundamentens placering uppvisar stor flexibilitet (Tagesson red 2014).

Bebyggelseanalysen i kombination med analyser av boende och ägare ger utomordentliga möjligheter att också analysera förändringsprocesser. Aktörer, dvs de människor som befolkar gårdarna och husen, kan i enskilda fall kopplas till förändringar av den materiella strukturen samtidigt som detta också kan relateras till en komplex historisk kontext av ekonomiska faktorer och stadens konjunkturer (Tagesson & Carelli in print).

Detta arbete kan jämföras med en liknande analys från tre stadsgårdar i Jönköping. Den bebyggelsemässiga förändringen har genom en unik serie dendrokronologiska dateringar kunnat dateras på året när. Detta har möjliggjort en jämförelse med en rekonstruktion av hushållen, som dominerats av hantverksfamiljer, och där en tydlig giftermålsstrategiför att säkerställa verkstadens kontinuerliga ägande har kunnat beläggas. På detta sätt har den fysiska utbyggnaden kunnat direkt analyseras i relation till hushållens sociala sammanhang med ett tydligt aktörsperspektiv (Tagesson 2014; Lindström & Tagesson 2015).

Såväl ägande som boende på de undersökta tomterna i Kvarnholmen visar på komplicerade och varierade mönster. Ägarperioderna har ofta varit relativt korta. Det finns tydliga tecken på en regelrätt fastighetsmarknad och att fastigheter användes som placeringsobjekt för ekonomiska tillgångar, men här finns också exempel på längre ägarkontinuiteter med arv och giftermål som grund. Boendet har följt många olika mönster och stämmer långt ifrån alltid överens med den förväntade bilden av en tidigmodern hushållsstruktur. Relationen mellan hantverkarnas boende och deras verkstäder förefaller också ha varit betydligt mer komplicerad än vad som tidigare förmodats (Lindström 2014).

Alla dessa iakttagelser behöver nu systematiseras och analyseras på en mer generell nivå där de också på ett konsekvent sätt kan integreras med kunskapen om hus, gårdsrum och materiell förändring.

Projektbeskrivning.

Metod

Den byggda miljön behöver dels grundläggande och inträngande studier av tillgängligt källmaterial. Resultaten från dessa måste sättas i en bred kulturhistorisk kontext, dvs det som brukar kallas *contextual archaeology* (Hodder 1984). Särskild betydelse har förändringar och ombyggnationer i rumsindelning och rörelsemönster i byggnaden som kan diskuteras i termer av social och/eller funktionell förändring. I detta sammanhang finns en uppsättning metodiska verktyg, såsom stratigrafi, matris och accessanalys som blivit allt vanligare (Hillier & Hanson 1984; Grenville 2000). En mångdisciplinär studie såsom Gunnar Almeviks avhandling kring byggnaden som kunskapskälla med en enskild gård i nordöstra Skåne som case-study pekar i samma riktning (Almevik 2012), ett teoretiskt och metodiskt arbetssätt som med fördel borde kunna prövas för arkeologiskt dokumenterade hus. Ett liknande mångdisciplinära arbetssätt kommer att genomföras inom projektet.

- Analys av arkeologiskt dokumenterade hus i Kalmar, Linköping, Norrköping och Jönköping.

För att svara på frågor kring husens konstruktion, morfologi, datering, funktion och strukturella förändringar kommer ett antal arkeologiska undersökningar att analyseras. Dessa kommer att väljas ut främst i de fyra städerna Jönköping, Linköping, Kalmar och Norrköping. Dessa case-studies har valts ut med tanke på de fyra städernas geografiska närhet och deras relativt stora och differentierade arkeologiska material. Här finns visserligen olika grad av bearbetning, tillgänglighet och potential, men bedömningen är att dessa städer har bäst potential, genom att också ha en relativt god spridning i stadsrummet. De fyra städerna är även intressanta med sina olika bakgrunder, sociala och ekonomiska förutsättningar och topografiska utformning.

Metodiskt kommer arbetet omfatta inventering, bearbetning och djupanalys, med syfte att studera variationer både inom staden och mellan gårdarna. Hur såg hus och gårdar ut i den tidigmoderna staden? Vilka mönster kan observeras? Vilka likheter och skillnader (generella

drag respektive lokala särdrag) framträder? Hur har den byggda strukturen förändrats över tid? Funktionsbestämning av hus respektive husens olika delar? Hur kan olika moduler som kök, stuga, verkstad analyseras och identifieras?

- Byggnadsarkeologiska undersökningar av bevarade hus.

Förekomsten av bevarade byggnader från perioden är ojämn i de fyra städerna. De saknas i stort sett helt för Norrköping. För Jönköpings del finns en nyutkommen avhandling kring den äldre trähusbebyggelsen (Karlsson 2010). I Kalmar finns ett antal äldre trähus bevarade, men här saknas en översiktlig byggnadsinventering. En mycket preliminär inventering av äldre hus 2014 kunde visa att det finns ett närmare 50-tal bevarade smala gavelvända hus, av liknande typ som de som undersöktes i kv Gesällen. I Linköping finns bevarad bebyggelse vid Hunnebergsgatan i kv Aspen och kv Azalean, samt ett stort antal bevarade men flyttade hus i Gamla Linköping.

En nyligen genomförd förstudie av tre gårdar på Hunnebergsgatan, omfattande analys av byggnadsdokumentation, hushållsrekonstruktion och dendrokronologisk datering, visar att det är möjligt att analysera relationen hus och hushåll för bevarade byggnader på samma sätt och med delvis samma metodik som för det arkeologiska källmaterialet (Tagesson & Lindström in print a). Under våren 2016 har en analys av Onkel Adamsgården, Hunnebergsgatan 30, Linköping, genomförts, vilket ytterligare förstärker detta antagande (Tagesson & Lindström 2016 samt in print b). Under våren 2017 har en analys genomförts av den s k Fröken Löfgrens gård, från Ågatan 9, flyttad på 1950-talet till Gamla Linköping. Analyserna av dessa stående bevarade och/eller flyttade byggnader har visat sig erbjuda avsevärda möjligheter att analysera rummet tredimensionellt. Relationen mellan hushållsanalyser av arkeologiskt material respektive byggnadshistoriskt material visar sig kunna komplettera varandra på ett intressant sätt.

- Hushållsrekonstruktioner.

För att svara på frågor kring ägande och boende i den tidigmoderna staden och vilka likheter och skillnader som framträder i en jämförelse mellan olika städer och vilka förändringar sker över tid behöver den historiska analysen och hushållsrekonstruktioner utvidgas. Dels kommer nya hushållsrekonstruktioner att prioriteras för kvarter med arkeologiska dokumentationer liksom bevarade byggnader som omfattas av analysen. Det kan dels även bli aktuellt med ytterligare hushållsrekonstruktioner för strategiskt utvalda tomter, särskilt i delar av städerna som inte tidigare omfattats av undersökningar, för att få ett representativt material för olika zoner i städerna. Hushållsrekonstruktionerna kommer att följa samma utarbetade metodik som redan prövats i Kalmar och Linköping.

- Byggnadshistoriska analyser i form av brandförsäkringshandlingar, kartor, ritningar mm. En förstudie genomfördes 2012 i kv Gesällen, som resulterade i en kartläggning av de tolv tomternas förhållande från ungefär 1820-talet och fram till 1960-talet, varvid de stora förändringarna i tomtstruktur och husbyggnation kunde analyseras (Lamke 2012). Detta material har sedan kunnat jämföras och integreras med den arkeologiska dokumentationen. På så sätt har huvuddragen i bebyggelsens utveckling från 1660-talet till 1960-talet kunnat

tecknas. Fördelen med detta är att kunna ställa de arkeologiskt påvisade förändringarna under perioden 1660-ca 1800 i relation till en betydligt längre tidsperiod. Metodiken är främst tillämpbar på perioden efter 1820-talet, en period som egentligen ligger utanför projektets avgränsning. Enstaka utvalda case-studies kommer här att genomföras för att problematisera resultaten från studien under tidsperioden 1600-1800 i en längre tidsperiod.

Tidplan och genomförandeplan

Projektet kommer att genomföras under perioden januari 2016 – december 2018.

Projektledare FD Göran Tagesson, Statens historiska museer, Arkeologiska uppdragsverksamheten, Linköping. Tagesson genomför de arkeologiska och byggnadshistoriska undersökningarna.

Deltagare: Prof Dag Lindström, Historiska institutionen, Uppsala universitet och prof Per Cornell, Göteborgs universitet. Dag Lindström genomför de historiska hushållsrekonstruktionerna och Per Cornell fungera som vetenskaplig rådgivare.

Nätverket för husstudier kommer att fungera som vetenskaplig referensgrupp och består bland annat av fil dr Christina Rosén (historisk arkeologi), fil dr Mattias Bäckström (idéhistoria), fil dr Gunnar Almevik (byggnadshistoria) och fil dr Gunhild Eriksdotter (byggnadsarkeologi).

Betydelse

Projektet kommer att ha betydelse på flera plan.

Projektet kommer framför allt att innebära en betydligt mer nyanserad bild av de tidigmoderna hushållens sammansättning och deras förhållande till den byggda livsmiljön. Genom begreppet livsbiografi finns möjlighet att problematisera det historiska hushållet med det byggda husets rumslighet, att på allvar få historien att äga rum. Vi kan genom detta pilotprojekt få möjlighet att djupare plan förstå hur det byggda huset och människorna kring detta sett på sin livsmiljö, hur människa och rum interagerar med varandra.

Vidare kommer projektet ge möjligheter till en mer systematiserad kunskap om den tidigmoderna stadens boendeförhållanden, något som vi idag vet tämligen lite om. Resultaten är viktiga också för hur vi kan uppfatta stadsgårdarna som ett socialt och mentalt rum.

Det kommer också öka insikten om den arkeologiska metodens möjligheter och begränsningar, liksom förutsättningarna för och vinsterna med disciplinöverskridande samarbeten. Projektet kommer också att bidra till vår förståelse av staden som byggd miljö och hur denna har förändrats över tid. Här är samspelet mellan aktör, struktur och materialitet viktigt.

Slutligen, men minst lika viktigt, är att resultaten kommer att få stor lokalhistorisk betydelse, och öka vår gemensamma medvetenhet om kulturarvets betydelse. Det finns i samtliga städer som ingår i studien ett stort intresse för såväl den lokala historien som den byggda miljön.

Lägesrapport i maj 2017

Arbetet med projektet kom igång i januari 2016 och bekostas genom generöst bidrag från Berit Wallenbergs stiftelse. Följande moment har genomförts fram till och med maj 2017:

- Under perioden januari-maj 2016 har Lindström och Tagesson genomfört delprojekt Onkel Adamsgården i Linköping, omfattande hushållsrekonstruktion, byggnadsanalys och dendrokronologisk datering samt rapport och artikel. Parallellt med detta slutfördes och rapporterades undersökningar av gårdarna Hunnebergsgatan 5-9.
- I januari 2016 presenterade Tagesson, Lindström och Cornell projektet för forskargruppen vid Statens historiska museer.
- Under januari-mars 2016 har Tagesson slutfört arbetet med husanalys av det arkeologiska materialet från kvarteret Gesällen och kvarteret Mästaren i Kalmar, samt avslutat text till kommande slutpublikation för Kvarnholmen, Kalmar.
- Under april-maj 2016 har Lindström och Tagesson genomfört planering för och urval av objekt för det kommande arbetet i de fyra städerna (se bilaga).
- Under april-maj 2016 har Tagesson fortsatt inventering av arkeologiska undersökningar med, och påbörjat analys av, arkeologiskt dokumenterade huslämningar.
- I mars 2016 samlades delar av referensgruppen till workshop under två dagar kring de pågående projekten på Hunnebergsgatan 5-9 samt Onkel Adamsgården, Linköping.
- I april 2016 besökte Dag Lindström *Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte* vid Universitetet i Wien, och presenterade projektet och en del preliminära resultat vid deras forskningsseminarium. Lindström förde också samtal med några av institutets medarbetare om fortsatta kontakter och framtida samarbete i anslutning till vårt projekt. Vidare träffade Lindström några arkeologer med statsarkeologisk inriktning vid *Institut für Urgeschichte und historische Archäologie* vid samma universitet. Även här finns förutsättningar och intresse för fortsatta kontakter och vidare samarbete kring frågor om det förmoderna stadsrummet.
- I juli 2016 genomförde Tagesson tillsammans med byggnadsforskare Mattias Hallgren en byggnadsteknisk analys av Hunnebergsgatan 5-9 och Onkel Adamsgården.
- I augusti-september 2016 genomförde Lindström och Tagesson sessionen *House and Household – making room for history* på konferensen EAA i Vilnius, Litauen.
- Under början av 2017 har Tagesson skrivit en inledande studie kring hushållsbegreppet inom arkeologi.
- Under våren 2017 har Tagesson inventerat och analyserat äldre byggnadsuppmätningar i Linköping i Östergötlands museums arkiv. Denna del av studien presenteras i en otryckt rapport *Äldre trähus i Linköping – en byggnadshistorisk inventering*.
- I april 2017 genomförde Tagesson en kompletterande dendrokronologisk analys av Hunnebergsgatan 5-9 tillsammans med Hans Lindersson, Lunds universitet.
- I april 2017 anordnades en workshop i Linköping, med diskussion kring dokumentation och analys av byggnaderna på Hunnebergsgatan 5-9 samt Onkel Adamsgården, med byggnadsforskare från Linköping.
- I april genomförde Tagesson en fältdokumentation av *Fröken Löfgrens gård*, Gamla Linköping, tillsammans med byggnadsantikvarie Jessica Åkesson, Gamla Linköping, samt

byggnadsforskare Mattias Hallgren. Dendroprover från denna undersökning analyseras av Hans Lindersson. Resultatet presenteras i en otryckt rapport.

- I maj 2017 organiserade Tagesson konferensen *Buildings in Society International BISI III* i Stockholm, där både Tagesson, Lindström och Cornell deltog med paper i anslutning till projektet.
- Under perioden 2016-2017 har flera publikationer kommit ut som presenterar arbeten knutet till projektet:
- Tagesson, Göran. 2016. Hus, tomt och gård. I: Tagesson, Göran & Carelli, Peter. (red.) 2016. *Kalmar mellan dröm och verklighet. Konstruktionen av den tidigmoderna staden. Arkeologerna. Statens historiska museer.*
- Lindström, Dag. 2016. Ägare, boende och hushåll på Kvarnholmen under 1700-talet. Tagesson, Göran & Carelli, Peter. (red.) 2016. *Kalmar mellan dröm och verklighet. Konstruktionen av den tidigmoderna staden. Arkeologerna. Statens historiska museer.*
- Tagesson, Göran & Lindström, Dag. 2016. Onkel Adamsgården. Hus och miljö i förändring. I: Mörkfors & Löfgren Ek (red.). *Onkel Adam. Författaren och gården. Meddelanden från Östergötlands museum.*